

A. ROSINAS

LATVIŪ KALBOS LOKATYVO EVOLIUCIJA IR JOS VIDINĖ MOTYVACIJA

§ 1. Kad latvių kalba, kaip ir lietuvių kalba, turėjo inesyvą ir iliatyvą, abejonių nekyla (žr. Endzelīns, BVSF, lpp. 116, 124 ir 143). Dabartinėje latvių kalboje iliatyvas nebevertojamas. Kad iliatyvas išnyko istoriniais laikais, tai visiškai aišku, bet iki šiol neaiškios jo išnykimo vidinės sąlygos. Iš latvių senųjų raštų galima spręsti, kad daugiskaitos iliatyvas latvių kalboje buvo išnykęs jau prieš raštijos pradžią, o vienaskaitos iliatyvas neutralizavosi su vienaskaitos inesyvu. Šiame straipsnyje ir bandoma aiškinti latvių kalbos iliatyvo neutralizacijos su inesyvu ir jo išnykimo vidinius motyvus. Vidinės rekonstrukcijos metodas, remiamas lyginamojo metodo, leidžia daryti prielaidą, kad latvių kalbos iliatyvo išnykimą lėmė žodžio galo raidos dėsningumai, kuriuos sukėlė fonologiniai pakitimai ir sisteminis trumpėjimas.

§ 2. Dabartinėje latvių kalboje lokatyvas turi ne tik veiksmo vietos ir laiko, bet ir veiksmo krypties reikšmę¹, plg.: *iegāja istabā* ir *iešu precībās* (MLLVG I 405, 407). Latvių bendrinės kalbos linksnų dažnio skaičiavimai liudija, kad lokatyvas savo dažniu visų stilių tekstuose nusileidžia tik nominatyvui, genityvui ir akuzatyvui² ir yra beveik du kartus dažniau vartojamas už lietuvių bendrinės kalbos vietininką³, kuris iš esmės turi tik veiksmo vietos (vietų) reikšmę.

Sprendžiant iš daugiskaitos lokatyvo junginių su slinkties veiksmožodžiais, plg.: *darbos gāju*, galima prielaida, kad tokiose konstrukcijose iliatyvo egzistavimo laikais buvo vartojamas iliatyvas **darbuosna gāju*. Iliatyvui **darbuosna* dėl sistemos virtus **darbuosn*, plg.: s. lie. *kuriūfna* DP 17₃₆, 484₄₇ ir *kuriūfn* DP 334₃₅, 424₂₅; *tūfna* DP 351₁₅ ir *tūfn'* DP 342₃₅, 557₃₀ ir kt., o vėliau – *darbuos*, t. y. sutapus su inesyvu (*biju*) *darbos* (← **darbuosi* ar **darbuosu*), įvyko inesyvo ir iliatyvo neutralizacija daugiskaitos paradigmoje. Pagal daugiskaitą buvo neutralizuota ir vienas-

¹ Plačiau žr. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. Rīgā, sēj. 1, 1959, lpp. 405–409 (toliau–MLLVG).

² Klaviņa S. Statistika valodniecībā. – Rīga, 1980, lpp. 63, 75.

³ Жилинскене В. Ю. Статистический анализ морфологии литовских газетно-журнальных текстов (по данным частотного словаря литовских газетно-журнальных текстов): Дис. ... канд. филол. наук. – Вильнюс, 1979, с. 52.

kaitos inesyvo/iliatyvo opozicija. Tą neutralizaciją gerai atspindi latvių senieji raštai: iliatyvas pirmuosiuose raštuose vartojamas ne tik veiksmo krypties reikšme, t. y. sudaro junginius su slinkties veiksmožodžiais, plg.: *Semmen kapis* C 9, bet ir veiksmo vietos reikšme, plg.: *cietuman tur* UPs 11₅. Pirmuosiuose latvių raštuose, atmetus dažniausiai vartojamą lokatyvo konstrukciją *ex(k)an*, *eekfchan* + akuzatyvas arba genityvas, iliatyvo formos inesyvo reikšme vartojamos dažniau už inesyvo formas⁴. Vėlesniu evoliucijos laikotarpiu inesyvas visiškai išstūmė iliatyvą ir junginiuose su slinkties veiksmožodžiais. Inesyvo ir iliatyvo konkurencija matyti Elgerio evangelijų vertime, kuriame greta iliatyvo tipo *Saule by leian gaiussa* EEv 45₁₆ ir *yžgaia aran* EEv 34₄ vartojami inesyvai *gaia winsz ara* EEv 68₅ ir *kāpa (...)* *laywa* EEv 21₂₆ ir kt.

Ilgijęs ne tik veiksmo vietos (vietų) ir laiko, bet ir veiksmo krypties reikšmę, latvių kalbos lokatyvas (inesyvas) tapo vienu iš dažniausiai vartojamų linksnių.

§ 3. Inesyvo/iliatyvo neutralizacijos laikais inesyvų *tamī*, *tamā*, *šimie* pavyzdžiu iš senojo iliatyvo *tan*←**tanā* arba **tānā*, plg.: *Tan laykan* EEv 5₁₂, ėmė formuotis ir įvardžių inesyvai *tanī*, *tanā*, *šinie*. Tokio tipo inesyvai jau aptinkami Mancelio, Gliko, Elgerio vertimuose, pvz.: *No eita tannī Jāelgawa* (Mancelis), *schinnī Mehnefi* GB 125, *schinnī Pilsfahtā* GB 31, *tannī Naktī* GB 57, *schinni pafsaule* EEv 9₃, *tanni gadda* EEv 58₄.

Kalbamosios inovacijos gali būti vadinamos adaptacinėmis ir evoliucinėmis inovacijomis (ang. adaptive and evolutive innovations⁵).

Daugiskaitos inesyvo/iliatyvo neutralizacija dėl žodžio galo raidos dėsningumų yra įvykusi ir lietuvių rytų aukštaičių tarmės plote į šiaurę nuo linijos Raguva—Ukmergė—Molėtai—Salakas⁶, plg.: *einū pievos* ir *stóviu dūmuos* ir kt. Tačiau vienaskaitos inesyvas ir iliatyvas čia nėra sumišęs. Tik apie Papilį ir Biržus pastebimas inesyvo veržimasis į iliatyvo sferą. Šį reiškinį veikiausiai galima aiškinti kaip latvių kalbos lokatyvo modelio kopiją⁷, kuriai sąlygas sudarė kalbamųjų šnektų morfologijos evoliucijos vidiniai dėsningumai.

§ 4. Nesenos inovacijos yra latvių tarmių vienskiemenių (ir kai kurių dviskiemenių) gimininių įvardžių tokie daugiskaitos lokatyvai: *tamuos*, *tamās*, paplitę vidurinės ir augšzemniekų tarmės šnektose, plg.: *tamūos*, *tamàs* Sunākste, *tamuōs*, *tamās* Straupe, *tamuōs*, *tamās*, *šamuōs*, *šamās* Braslava, Kūdums, Lizums, Vecate, *tomūos*, *tomàs* Pļaviņas, *kuramūs*, *kuramuōs* Aglona, *šitamūs*, *šitamūos* Stirniene, *tamūs*, *tamoāš*, *šamūs*, *šamoāš* Elkšņi, *tamūs*, *tamoāš* Nereta, *tamūs*, *tamàs* Zalva,

⁴ Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. — Rīga, 1965, lpp. 84.

⁵ Plg. Andersen H. Morphological change: towards a typology. — In: Historical Morphology (Ed. W. Winter), The Hague.Paris.New York, 1980, p. 7–8.

⁶ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. — V., 1966, p. 201.

⁷ Ten pat.

šitamūs, šitamās Sauka, *itamūs, itamuōs* Viļāni, *jamūs, jamās* Barkava, Līvāni, Lubāna, Prode, Susēja, *jamūs, jamuōs* Balvi, *tamūs, tamuōs, šamūs, šamuōs* Krāslava, *šimūs, šimuōs* Tilža, *šimūs, šimās* Zalva, *šimūs, šimuōs* Ozolaine, *jimūs, jimuōs* Aglona, Dagda, Kārsava, Krāslava, Kaldabruņa, Nirza, Rēzna, Skaista, Varakļāni, Zvirgzdine ir kt., *tamajuos, tamajās*, aptinkami kai kuriose augšzemnieku šnektose, plg.: *tamajūos, tamajās* Sunākste, *šajūs, šajuōs* Kalupe, *tamīs, tanīs*, vartojami vidurinēs tarmēs, Vidžemēs lybiškosiose ir kai kuriose augšzemnieku šnektose, plg.: *tamīs* Valka, *šimis* Katvari, Liepupe, *šimīs* Straupe, *tamīs, šimis* Ģeri, *tamīs, šimīs* Braslava, Mazsalaca, Ozoli, Rauna, Šķibe, Vecate, *tannīs* (...) *Gaddos* GB 83, *šinīs* Kurcums, Vitrupe, *šinīs* Braslava, Galgauska, Vecate, *tanīs* Babīte, *šinīs* Dobeles, Dunika, Džūkste, Kūdums, Lestene, Tērvete, *tanīs* Bēne, Kūdums, Skrunda, *tanuos, tanās*, aptinkami kai kuriose vidurinēs tarmēs šnektose, plg.: *tanuōs, tanās* Bēne, Rauna, *šinuōs, šinās* Duobeles, *tamies*, vartojami kuriose ne kuriose augšzemnieku šnektose, plg.: *tamiēs, šitamiēs* Jaungulbene ir kt., *taīs*, aptinkami Kuržemēs lybiškosiose ir vidurinēs tarmēs šnektose bei kai kuriose augšzemnieku šnektose, pvz.: *taīs* Grostona, *taīs, šaīs* Ārlava, Drusti, Džūkste, Kandava, Kūdums, Laidze, Lestene, Ozolnieki, Pope, Puze, Vandzene, *taīs* Blīdiene, Dobeles, Rauna ir kt.

Kalbamašias lokatyvo formas turi tik tie įvardžiai, kurių vienaskaitos lokatyvai yra tipo *tamā, tamajā, jimā, tamī, šajā, tamie, tanā, tanī* ar *taī*, plg.: *tamā, šamā* (paplitęs beveik visame latvių kalbos plote), *jimā* Dagda, Nirza, Rēzna, *tamajā* Sunākste, *šajā* Kalupe, *tamī* Braslava, Rauna, *tamiē, šitamiē* Jaungulbene, *tanī* Bēne, *šinī* Vecate, *taī* Grostona ir kt., t.y. struktūriškai skiriasi nuo kitų gimininių įvardžių ir vardažodžių lokatyvo formų. Kalbamosios daugiskaitos lokatyvo formas yra pakeitusios senąsias **(t)-uos, *(t)-ās* tipo formas jau po sisteminio trumpėjimo. Tokio pakitimo vidiniu motyvu laikytinas sinkretinių formų vengimas. Sutrumpėjus dėl sistemos lokatyvo formoms ir persiformavus vienaskaitos lokatyvams, kai kurių vienskiemenių (ir nevienskiemenių) (*i*)o kamieno įvardžių daugiskaitos paradigmose galėjo sutapti ar bent suartėti lokatyvas ir akuzatyvas, o (*i*)ā kamieno paradigmose – lokatyvas, nominatyvas, akuzatyvas ir vienaskaitos genityvas. Dėl to vienaskaitos lokatyvų pagrindu pagal (*i*)o, (*i*)ā arba *i* kamieno daugiskaitos lokatyvų modelį minėtose tarmėse susiformavo naujosios lokatyvo formas. Kalbamašias lokatyvo inovacijas galima vadinti korekcinėmis inovacijomis (ang. remedial innovations⁸).

Korekcinėmis inovacijomis laikytinos ir kai kurių Vidžemēs lybiškųjų šnektų (*i*)o ir (*i*)ā kamieno įvardžių daugiskaitos lokatyvo formas *tiemas, tamas*, plg.: *tiemas, tamas* Skulte, Vainiži, kurios susiformavo vienaskaitos lokatyvo **tamā*

⁸ Andersen H. Op. cit., p. 10.

pagrindu. Kadangi dėl žodžio galo raidos ypatybių tose šnektose yra sutapusios minėtų kamienų vyriškosios ir moteriškosios giminės įvardžių ir vardažodžių daugiskaitos lokatyvo galūnės, vyriškosios / moteriškosios giminės opozicija daugiskaitos lokatyvo posistemyje buvo atstatyta, įsivedus *-ie-* iš tų vyriškosios giminės daugiskaitos paradigmos formų, kurios iš seno jį turi, plg.: dgs. vard. *tie*, dgs. naud.-įng. *tiēm* ir analitinį lokatyvą *iēkš šiēm* Vainiži ir kt.

ЭВОЛЮЦИЯ ЛОКАТИВА ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА И ЕЕ ВНУТРЕННЯЯ МОТИВИРОВАННОСТЬ

Резюме

В статье раскрываются условия эволюции локатива латышского языка и объясняется ее внутренняя мотивированность. Предполагается, что еще до появления письменных памятников в латышском языке существовал не только инессив, но и иллатив.

После фонологических и системных изменений конца слова в латышском языке были нейтрализованы инессив и иллатив мн. ч. По модели мн. ч. была нейтрализована оппозиция инессива/иллатива ед. ч., которая нашла наглядное отражение в письменных памятниках.

Во времена нейтрализации оппозиции инессива/иллатива по модели инессивов *tamī*, *tamā*, *šimie* из древних иллативов начали формироваться инессивы *tanī*, *tanā*, *šinie*.

Инессив (локатив) латышского языка после приобретения значения не только места и времени действия, но и его направления стал одним из наиболее часто употребляемых падежей.

В статье также объясняются условия развития локативов мн. ч. односложных (и некоторых неодносложных) родовых местоимений. Внутренней мотивированностью этих инноваций является избежание синкретических форм, которые появились в парадигмах упомянутых местоимений после фонологических изменений и системного сокращения конца слова.